

УДК 316.613:316.344.8

М.А. КУЛИК

СОЦІАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ У ФОРМУВАННІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МІСЬКОГО ТА СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ м. ЗАПОРІЖЖЯ

Стаття присвячена дослідженню значення соціальної пам'яті у формуванні територіальної ідентичності міського та сільського населення. На підставі проведеного емпіричного дослідження в Запорізькій області простежуються особливості впливу об'єктивних та суб'єктивних чинників соціальної пам'яті на формування територіальної ідентичності мешканців сіл міст.

Ключові слова: соціальна пам'ять, територіальна ідентичність, сільське населення, міське населення.

Трансформаційні процеси сьогодення, що визначають стан розвитку різних типів територіальних спільнот, актуалізують дослідження специфіки основ консолідації та механізмів самовизначення мешканців цих спільнот у світовому просторі. Особливого значення в цьому контексті набуває дослідження процесу передачі смислів, образів та уявлень соціальної пам'яті, що зумовлюють процеси консолідації у міжпоколінній взаємодії мешканців території. Серед територіальних спільнот, своєю специфікою ідентифікації різняться саме представники сільського та міського населення, що визначається в реалізації їх повсякденних практик та особливостей відчуття самототожності із територіальною спільнотою. Відповідно, особливої актуальності набувають теоретичні дослідження й емпірична верифікація значення соціальної пам'яті у формуванні територіальної ідентичності міських та сільських поселень.

Метою статті є дослідження суб'єктивних та об'єктивних чинників соціальної пам'яті у формуванні територіальної ідентичності міського й сільського населення на прикладі Запорізької області.

Проблема формування територіальної ідентичності знайшла відображення в працях як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Серед зарубіжних – З. Млинар, Ю. Штебе, І. Замятіна, Т. Кувенева, А. Манаков, які досліджують фактори формування та особливості трансформації територіальної ідентичності; А. Гончарик, А. Гриценко аналізують специфіку регіональної ідентичності; М. Драганова, П. Староста, В. Столбова – локальну ідентичність.

Вагомим є доробок вітчизняних науковців у конкретизації концепту територіальної ідентичності та окресленні її масштабів. Концептуалізації поняття “територіальна ідентичність” присвячені праці Г. Коржова,

С. Хобти, особливості національно-просторової ідентифікації висвітлені в працях Л. Ази, Ю. Краснокутської, специфіка етнічної ідентифікації територіальних спільнот аналізується В. Арбеніною, М. Обушним, О. Іваць, І. Прибитковою, локальної – О. Мусієздовим, особливості ментальності та життєвих практик міських і сільських жителів порівнюються в працях С. Катаєва, К. Познанської.

Проблематику ролі соціальної пам'яті у формуванні територіальної ідентичності розкривають у своїх працях через аналіз державної політики пам'яті С. Рокан, Д. Урвін, Ю. Зерній, регіональна специфіка висвітлена в працях В. Середи.

У дослідженні соціальної пам'яті у формуванні територіальної ідентичності особливої значущості набуває визначення чинників, що зумовлюють цей процес. Вважаємо, що визначення особистістю себе як місцевого, тобто як представника територіальної спільноти, передбачає виконання ряду умов як об'єктивованого, так і суб'єктивованого порядку. Під чинниками об'єктивованого порядку розуміємо ті суб'єктивні переживання, настрої, що втілюються в об'єктивні практики територіальної спільноти. Чинники суб'єктивованого порядку визначаємо як такі, що на підставі певних об'єктивних особливостей життєдіяльності спільноти суб'єктивно переживаються та формують відчуття й ставлення представників певної території. Аналіз означених теоретичних підходів дав змогу окреслити такі чинники об'єктивованого порядку: брати участь у прийнятті спільних рішень, бути сином / донькою місцевих жителів, знати і пам'ятати історію свого краю, дотримуватися традицій та звичаїв мешканців території, працювати та навчатися на цій території. Серед чинників суб'єктивованого порядку вважаємо за необхідне виділити групи спрямування чинників: інтернальні й екстернальні. Інтернальні представлені проявами суб'єктивних відчуттів: відчувати відмінність від мешканців інших територій, відчувати гордість за свій край, відчувати себе частиною спільноти мешканців та переживати значущість власної праці, що виражається у праці заради розвитку свого краю. До екстернальних чинників територіальної ідентифікації нами віднесено чинник важливості сприйняття мешканця оточуючими як місцевого.

Ці теоретичні положення були верифіковані в емпіричному дослідженні, яке було проведено кафедрою соціології Запорізького національного університету та Центру незалежних соціологічних досліджень ЗНУ у Запорізькій області з жовтня 2012 р. до травня 2013 р. Вибіркову сукупність дослідження становили 1530 осіб за квотною пропорційною вибіркою за статтю, віком та типом поселення. До вибіркової сукупності, пропорційно до генеральної сукупності, увійшли мешканці міст у кількості 982 осіб та районів Запорізької області у кількості 548 осіб. З метою подальшого обґрунтування отриманих даних вважаємо за необхідне зауважити також на тому, що близько третини опитаних не є корінними мешканцями

Запорізької області, а приїхали із інших регіонів України (234 особи), Росії (112 осіб), інших республік колишнього СРСР (37), а також дальнього зарубіжжя (8 осіб).

За результатами опитування, спостерігаємо, що майже 90% респондентів, відповідаючи на запитання “Чи вважаєте Ви себе місцевим?”, дали позитивну відповідь, і лише 7% опитаних зазначили, що не завжди, та 3% взагалі не відчувають себе місцевими. Вважаємо, що такі високі відсотки свідчать про значущість для особистості визначення себе іншими як місцевого мешканця і, можливо, виступає як соціально бажана відповідь. Зважаючи на те, що тільки 70% народились у Запорізькій області і 60% – у м. Запоріжжя, доходимо висновку, що при констатації факту розуміння себе як місцевого переважає суб’єктивна складова, яка скоріше пов’язана із відчуттям комфортності проживання в межах певної соціальної групи.

Аналіз взаємозв’язку віднесення респондентом себе до місцевих та його укоріненістю фіксує статистично значущий зв’язок між цими змінними. Відповідно, ті респонденти, батьки та більш дальні родичі яких проживали в цій місцевості, більшою мірою відчувають себе місцевими. Простежуємо також зв’язок віднесення себе до місцевих із типом населеного пункту, в якому мешкає респондент (табл. 1). Аналізуючи особливості самовизначення мешканцями Запорізького регіону себе як місцевих, бачимо, що мешканці міста Запоріжжя та районних центрів більшою мірою (92% та 90% відповідно) схильні до визначення себе як місцевого.

Таблиця 1

Залежність суб’єктивного відчуття себе місцевим від типу населеного пункту (N=1530, % розподіл)

Тип поселень	Ви-місцевий?			Всього, %
	Так	Ні	Не завжди	
м. Запоріжжя	92,1	2,5	5,4	100
Міста обласного підпорядкування	85,7	4,6	9,7	100
Районний центр	89,8	3,7	6,5	100
Селища міського типу та села	87,0	4,1	8,9	100

Натомість мешканці міст обласного підпорядкування (86%), селищ міського типу та сіл (87%) порівняно менше ототожнюють себе із місцевими мешканцями. Зрозуміло, що із такою різницею у відсоткових даних можемо говорити лише про відносну, але все ж таки вищу бар’єрність у входженні до територіальної спільноти саме в неадміністративних центрах, що може свідчити про більшу закритість цих територіальних спільнот. Вважаємо, що відкритість міських спільнот може бути пов’язана із урбаністичними тенденціями та більш активними міграційними потокам – близько 30% опитаного міського населення є некорінним і ще в близько 30% некорінними є батьки опитаних. Натомість серед опитаних у сільській місцевості близько 60% становить корінне населення до третього та четвертого

покоління, що вказує на значну осілість мешканців села, і, відповідно, більшу закритість.

Формування в особистості відчуття себе як місцевого мешканця передбачає певну тривалість у часі, за яку має відбутися входження особистості в територіальну спільноту. Це пов'язане як із об'єктивними показниками: участь у прийнятті спільних рішень територіальної спільноти, вивчення історії становлення цієї спільноти, – так і суб'єктивними: власне відчуття тотожності із місцевими мешканцями, сприйняття оточуючими особистості як місцевої. Такі процеси потребують певного часу, який залежить як від готовності спільноти включити в “лави своїх” приїжджого, так і від домагань особистості щодо її ролі в місцевій спільноті (необхідно, щоб поважали, довіряли, або ж достатньо бути допущеним як спостерігач). За результатами емпіричного дослідження фіксуємо, що найбільш полярні хронологічні межі визначення необхідного часу проживання на певній території аби вважатися “місцевим”, а саме, найбільш короткий відрізок часу (до року) та найбільш довгий відрізок часу (декілька поколінь), були обрані в сумарній кількості майже 10% жителів Запорізького регіону (5% та 4,4% відповідно). Вважаємо, що це свідчить як про неможливість за дуже короткий час призвичаїтись особистості до місцевої спільноти, зайняти своє місце в соціальній структурі та повністю зіставити власні та місцеві образи соціальної пам'яті. Так і занадто адаптаційно важкою є необхідність перебування декількох поколінь на певній території, аби діти тих, хто приїхав, вважалися місцевими.

Найбільш поширеним серед мешканців Запорізького регіону є бачення того, що час, який є необхідним для того, щоб вважатися місцевим, коливається у двох площинах: від 6 до 10 років (21%) та все життя (25%). Подальший двомірний аналіз співвідношення цього показника із типом поселення, у якому мешкає респондент, показав наявність залежності означених показників.

Як свідчать дані табл. 2, час необхідний для відчуття себе місцевим, значною мірою залежить від типу поселення Запорізької області, у якому мешкає респондент.

Мешканці м. Запоріжжя більшою мірою схиляються до думки, що для відчуття себе місцевим достатньо прожити на певній території близько 3–10 років (46%), натомість, мешканці міст обласного підпорядкування визначають такий термін менш достатнім (32,6%). Так само – мешканці районних центрів (35,1%) та сільської місцевості (25,6%). Останні більше тяжіють до розуміння того, що вважатися місцевим необхідно прожити все життя на певній території. Таким чином, простежуємо поступове зростання розуміння необхідності проживати більше часу, аби вважатися місцевим, із зменшенням щільності населення в місцях проживання.

Таблиця 2

**Визначення необхідного часу проживання на певній території,
аби вважатися місцевим мешканцем представників різних типів посе-
лень (N=1530, % розподіл)**

Скільки часу, на Вашу думку, необхідно прожити на певній території, щоб вважатися дійсно місцевим?	Тип поселення			
	м. Запоріжжя	Місто обласного підпорядкування	Районний центр	Село та селище міського типу
До року	6,3	3,3	4,1	4,4
1–2 роки	8,1	3,3	6,9	6,3
3–5 років	21,8	15,3	12,2	10,4
6–10 років	24,8	17,3	22,9	15,2
11–20 років	13,8	15,3	9,8	12
21–50 років	6,3	9,7	6,5	8,5
Все життя	15,3	29,8	30,7	38,2
Декілька поколінь	3	5,7	6,9	4,4
Не відповіли	0,6	0,3	0	0,6
Всього	100	100	100	100

За отриманими даними, можемо стверджувати, що визначення себе як місцевого передбачає виконання як об'єктивованих, так і суб'єктивованих показників. Серед об'єктивованих показників найбільш значущими були визначені два: знати та пам'ятати історію цього краю (3,75 із 5 балів) та дотримуватися традицій і звичаїв мешканців території (3,67 із 5 балів). Натомість такі об'єктивовані показники, як бути сином, донькою місцевих мешканців, навчатися, жити та брати участь у вирішенні проблем місцевої спільноти вважають за необхідне менше ніж половина опитаних.

Аналіз чинників ідентифікації особистості як місцевої, типу населеного пункту та укоріненості респондента виявив також більший рівень відмінності у вимогах до наявності проявів чинників серед сільського корінного населення, ніж серед міського корінного. Особливо “прискіпливим” є сільське корінне населення щодо проявів таких чинників: відчувати гордість за свій край (4 бали порівняно з 3,5 міського) та дотримуватися традицій і звичаїв мешканців території (4 бали порівняно з 3,5 міського).

Щодо вікових характеристик, то аналіз даної змінної, разом із чинниками ідентифікації особистості як місцевої та типу населеного пункту дає змогу фіксувати певні відмінності у розумінні значущості проявів означених чинників для населення. За двома чинниками – участь у прийнятті спільних рішень та праця заради розвитку свого краю – сільська молодь більшою мірою, ніж старше покоління, визначає їх значущість. Натомість серед мешканців міст простежуємо зворотну тенденцію: саме старше по-

коління наголошує на важливості праці заради розвитку та спільних рішень, а міська молодь менш активна в таких настроях. Вважаємо, що ця тенденція пов'язана із меншою досяжністю участі у прийнятті владних рішень для міської молоді, однак у сільській місцевості вона є більш досяжною, а тому більш реальною та привабливою.

Особливого значення в дослідженні соціальної пам'яті, у формуванні територіальної ідентичності набуває аналіз практик комеморації, тобто спільного пригадування та вшанування пам'яті найбільш суб'єктивно значущих фігур територіальної спільноти. У межах цього дослідження респондентам було запропоновано пригадати у яких заходах з ушанування пам'яті вони брали участь останнім часом. На користь факту більшої згуртованості сільської територіальної спільноти вказує більша ефективна участь її мешканців у практиках спільного пригадування: якщо 19% жителів міст не беруть участі в жодних заходах, то цей самий показник серед сільського населення становить вже близько 9%. За одномірним відсотковим розподілом бачимо, що переважна більшість мешканців Запорізької області бере участь у комеморативних практиках, пов'язаних з ушануванням пам'яті членів родини (45%) та Параду на честь Дня Перемоги 9 травня (55%). Значно менше задіяні мешканці Запорізького регіону у комеморативних практиках ушанування жертв голодомору (15,1%), пам'яті воїнів-афганців (9,3%), жертв сталінських репресій (2,4%), героїв свого села (1,4%). У відтворенні практик комеморації простежуємо особливості динаміки соціальної пам'яті, пов'язаної із поступовим витісненням із пам'яті подій, свідками яких були більш старші покоління. Відповідно, найбільш активну участь у заходах з ушанування пам'яті беруть мешканці пенсійного віку, далі – середнього, і найменше – молодь. Політика пам'яті, що виражається у пріоритетному залученні до комеморативних практик святкування Дня Перемоги, позначилася на вікових особливостях комеморації – молодь у віці 18–29 років більшою мірою (59%) бере участь у заходах, ніж середнє покоління (близько 50%). Статистично значущою є також розбіжність між комеморативними практиками сільського та міського населення в практиці вшанування пам'яті жертв голодомору: у сільській місцевості близько 26% відзначають цю дату, у місті ж цей показник є вдвоє меншим – 12,5%.

У здійсненні комеморативних практик задля підтримання соціальної пам'яті територіальної спільноти важливою є зацікавленість особистості у минулому своєї власної родини. З метою визначення рівня зацікавленості мешканців Запорізької області минулим своєї родини в анкеті їм було запропоновано оцінити за шкалою від 1 до 5 рівень їх зацікавленості минулим свого роду. З отриманих даних можемо констатувати, що мешканців Запорізької області більшою мірою цікавить історія свого роду (3,6 бала з 5). Зауважимо, що така зацікавленість минулим певною мірою відзначається типом поселення, у якому мешкає респондент: мешканці сільської міс-

цевості більшою мірою зацікавлені у своєму минулому (3,8 бала), ніж мешканці міста (3,4 бала відповідно). Однак на зацікавленості своїм минулим респондента не позначається ступінь його “укоріненості”: показники середнього майже рівні у корінного та некорінного населення, лише укоріненість до четвертого покоління дає невелике збільшення зацікавленості своїм минулим серед мешканців сільської місцевості.

Основними суб’єктивними показниками, що визначають можливість включення особистості до спільноти місцевих, були визначені такі: відчувати гордість за свій край (3,75), працювати заради розвитку свого краю (3,6) та відчувати себе частиною спільноти мешканців (3,57). Дещо менш значущим виявилось зовнішнє суб’єктивне ставлення членів територіальної спільноти: сприйматися оточуючими як місцевий, є важливим на 3,4 бали з 5, а також відчувати відмінність від мешканців інших територій є порівняно найменш важливим (2,52 бала з 5).

Хоча суб’єктивований чинник відчуття відмінності від мешканців інших територій задля визначення укоріненості був найменше оцінений всіма респондентами (у середньому по масиву на 2,5 бала з 5), все ж таки відносно більшою мірою погоджуються із його важливістю мешканці м. Запоріжжя (2,8 бала). Таким чином, мешканці обласного центру більше схильні до порівняння себе з мешканцями інших територіальних спільнот та визначення спільних і відмінних рис. Вважаємо, що це пов’язано саме із більшою територіальною мобільністю мешканців міста, відповідно, наявністю більшого досвіду контактів із представниками “інших” територій.

Відчуття гордості за свій край було відзначено всіма респондентами як один з найголовніших чинників визначення особистості як місцевої, однак відносно меншою мірою підтверджена така важливість мешканцями міста. Саме сільське населення наголошує на значущості переживання суб’єктивного почуття гордості за свій край, щоб вважатися місцевими, відповідно, оцінюючи цей показник близько 4 балів в середньому з 5. Натомість мешканці міст хоча й обирають також цей показник як визначальний, оцінюють його важливість вже в середньому на 3,5 бала. Таку саму тенденцію простежуємо і з чинником відчуття себе частиною спільноти мешканців – більшою мірою сільське населення наполягає на його необхідності, ніж міське, але тут уже розбіжності не настільки є значущими (3,5 та 3,7 бала відповідно).

Важливість брати участь у прийнятті спільних рішень була більшою мірою відзначена серед мешканців сільської місцевості та районних центрів (близько 3,5 бала з 5), на відміну від мешканців міст, де значущість брати участь у прийнятті спільних рішень місцевої спільноти оцінюється близько 3,2 бала. Вважаємо, що ці оцінки також свідчать про більшу згуртованість представників сільської місцевості, ніж мешканців міст.

Об’єктивовані чинники, що визначають необхідність дотримання мешканцем традицій і звичаїв, а також знання історії свого краю задля іде-

нтифікації його як “місцевого”, були визначені як одні з найважливіших і в міській, і в сільській місцевості. Однак обидва показники виявилися вищими саме в оцінках жителів сіл (близько 4 з 5 можливих балів) відносно жителів міст (близько 3,5 бала).

Статистично не значущими виявилися залежності типу поселення та таких чинників: бути сином-донькою місцевих мешканців, працювати заради розвитку свого краю та сприйматися оточуючими як місцевий. Натомість, чинник праці та навчання на території своєї місцевості видався більш важливим для жителів міст (3,5 бала), ніж для жителів сільської місцевості (близько 3 балів з 5). Отже, мешканці сільської місцевості, що в переважній більшості вимушені залишати свої рідні території, аби здобути освіти, або знайти гідну роботу, ніж мешканці міст, інфраструктура яких дає змогу не розривати зв'язки зі своєю територіальною спільнотою. Відповідно, чинник здобуття освіти та праці на території свого населеного пункту задля сприйняття себе як місцевого певною мірою нівелюється мешканцями сіл та селищ міського типу. Крім того, факт зосередженості освітніх центрів саме в міському просторі підтверджує дослідницьку гіпотезу про те, що оцінка важливості чинників визначення оточуючих як місцевих пов'язана з особистими практиками мешканця села і міста.

Висновки. Спираючись на дані проведеного емпіричного дослідження в Запорізькій області, серед об'єктивованих та суб'єктивованих чинників визначення особистості як місцевої простежуємо за більшістю показників статистично значущі відмінності серед відповідей сільського та міського населення. Мешканці сіл у визначенні пріоритетних чинників ідентифікації місцевих, схильні до більшої вибагливості – майже за всіма показниками були зафіксовані вищі оцінки важливості чинників у визначенні особистості як місцевої. Виняток становлять тільки два показники: об'єктивований – працювати та навчатися на цій території та суб'єктивований – відчувати відмінність від мешканців інших територій. Вважаємо, що такі тенденції свідчать про більшу закритість сільських спільнот, а відповідно, і їх вимогливість до тих, хто буде долучатися до них. З іншого боку, чинник здобуття освіти та пошук гідної праці визначають зниження планки вимогливості мешканців сіл, оскільки об'єктивно цей процес не може бути забезпечений силами сільської спільноти. Відсутність частих контактів із іншими територіальними спільнотами у сільського населення та більша кількість такого досвіду у міського населення визначає зростання чинника суб'єктивного почуття відмінності серед мешканців міст. В окресленій тенденції вбачаємо роль соціальної пам'яті, коли об'єктивовані чинники, що ніби “лежать на поверхні”, сприймаються “немісцевими” як більш важливі та ті, що дають їм змогу віднести себе до “немісцевих”. Натомість місцеві мешканці схильні приділяти значущість суб'єктивованим чинникам.

Список використаної літератури

1. Драганова М. Социальная идентификация жителей сельских поселений и малых городов восточной Европы / М. Драганова, П. Староста, В. Столбов // Социологические исследования. – 2002. – № 2. – С. 52–60.
2. Катаев С.Л. Комбінована ментальність міських жителів сільського походження / С.Л. Катаєв // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. – Вип. 18. – С. 203–206.
3. Мусієздов О. Феномен міської ідентичності у контексті соціологічного аналізу / О. Мусієздов // Схід-Захід : історико-культурологічний збірник. – 2008. – Вип. 9–10. – С. 115–126.
4. Серeda В.В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / В.В. Серeda. – К., 2006. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 14.03.2013

Кулик М.А. Социальная память в формировании территориальной идентичности городского и сельского населения Запорожской области

Стаття посвящена дослідженню значення соціальної пам'яті в формуванні територіальної ідентичності городского и сільського населення. На основі проведеного емпіричного дослідження в Запорожській області прослідковуються особливості впливу об'єктивізованих и суб'єктивізованих факторів соціальної пам'яті на формування територіальної ідентичності жителів городов и сел.

Ключевые слова: соціальна пам'ять, територіальна ідентичність, сільське населення, городське населення.

Kulic M.A. Social Memory in Territorial Identity Forming of Urban and Rural Population in Zaporizhzhia Region

The article is dedicated to the research of social memory importance in territorial identity forming of urban and rural population. Relying on carried out empirical research in Zaporizhzhia region, specificity of influence of social memory objective and subjective factors on rural and urban population is substantiated.

Key words: social memory, territorial identity, rural population, urban population.